

ANNA TECHMAŃSKA

Muzeum Piastów Śląskich w Brzegu

ORCID: brak

Kościół p.w. św. Jadwigi Śląskiej (kościół przyzamkowy) w Brzegu

Nadanie tytułu Pomnika Historii to jedna z form ochrony zabytków, wymienionych w ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z 2003 r. Pomniki Historii ustanawiane są od 1994 r. Tytuł przyznawany jest zabytkom nieruchomym o szczególnym znaczeniu dla kultury naszego kraju. Rangę Pomnikowi Historii nadaje fakt, że jest on ustanawiany przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej specjalnym rozporządzeniem na wniosek Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.

W 2018 r. Zamek Piastów Śląskich (obecna siedziba Muzeum Piastów Śląskich) wraz z dawnym kościołem przyzamkowym pw. św. Jadwigi śląskiej w Brzegu otrzymały to niezwykle prestiżowe wyróżnienie. Nadarzyła się zatem znakomita okazja do przypomnienia dziejów kościoła.

Już za panowania pierwszego księcia brzeskiego, Bolesława III, któremu mieszczanie zawdzięczają uzyskanie rozległego samorządu i cennych przywilejów, w I połowie XIV w. powstała obok zamku kaplica sąsiadująca z główną wieżą zamkową¹. Słuszne wydaje się ustalenie daty wybudowania kaplicy tuż po 1342 r., gdy książę zamieszkał w zamku na stałe. Wejście do kaplicy, jakkolwiek obecnie zamurowane, nadal znajduje się w przejściu pod budynkiem bramy zamkowej.

Syn i następca Bolesława, jeden z najznakomitszych książąt brzeskich, książę Ludwik I, w 1360 r. zamierzył rozbudowę kaplicy zamkowej. Ofiarował wówczas Hartliebowi z Grodkowa godność wikarego „mającej się budować kaplicy zamkowej”². 8 lat później położono kamień węgielny, mówiąc już o budowie nie kaplicy,

---

¹ W. DZIEWULSKI (red.), *Brzeg. Dzieje. Gospodarka. Kultura*, Opole 1975, s. 35n.

² M. ZŁAT, *Brzeg*, Wrocław 1960, s. 100.

lecz kościoła kolegiackiego. W 1371 r. doszło do zatwierdzenia godności kolegiaty³. Kolegiata (łac. *collegium* – zgromadzenie równoprawnych urzędników) to kościół niebędący katedrą, przy którym istnieje kapituła kanoników. Kanonik (łac. *canonicus*) – to wczesnośredniowieczny duchowny, żyjący według reguł kanonicznych przy kościołach biskupich, a obecnie – kapłan uhonorowany tą godnością za szczególne zasługi dla Kościoła, zobowiązany do sprawowania określonych obrzędów liturgicznych wraz z innymi kanonikami lub miejscowym biskupem. Fundacja książęca obsadzona była początkowo przez dziekana i dwunastu kanoników. W 1384 r. obsadę powiększono o trzynastu wikarych, rektora szkoły, kustosza i zakrystiana. Od początku istnienia kolegiaty czynna była w niej szkoła. Kolegiatę hojnie uposażono. Książę wykupił dlań część okolicznych terenów jako tzw. jurydykę – osobną jednostkę administracyjną wyłączoną spod zwierzchności władz miejskich; czerpała dochody z jedenastu wsi w okolicy Brzegu i Oławy. Już pierwszy jej dziekan, Piotr Podusza, otrzymał specjalny przywilej papieski, przyznający mu prawa używania insygniów biskupich podczas uroczystości kościelnych (!). Ponadto, w pobliżu, kazał książę wybudować „dwór i murowany dom”, przekazując je kolegiacie w 1393 r.⁴ Kolegiata pełniła rolę ośrodka oświaty i kultury, jaką m.in. przewidział dla niej fundator. To tutaj w latach 1382–1386 powstała znana *Chronica principum Poloniae* („Kronika książąt polskich”). Jest to utwór historiograficzny autorstwa kanonika Piotra z Byczyny, dedykowany inicjatorowi utworzenia dzieła, składający się z dwóch podstawowych części. Pierwsza z nich opisuje dzieje rodu Piastów i państwa polskiego od czasów najdawniejszych po czasy współczesne autorowi. Druga, stanowiąca odrębną i redagowaną aż do XVI w. całość, *De institutione ecclesiae Wratislaviensis*, poświęcona jest historii biskupstwa wrocławskiego, przedstawionej w formie katalogu biskupów⁵. Przechowywano w brzeskiej kolegiacie powstałą w 1353 r. *Legendę św. Jadwigi* – arcydzieło śląskiego średniowiecza. Rękopis sporządzony przez Mikołaja Pruzię zawiera genealogię św. Jadwigi, jej żywoty, modlitwę do patronki Śląska, homilie św. Bernarda z Clairvaux, bullę i kazanie kanonizacyjne papieża Klemensa IV oraz 60 miniatur ilustrujących życie świętej i – przy okazji – życie codzienne na Śląsku. (W czasie wojny trzydziestoletniej ks. Jan Chrystian przekazał *Legendę św. Jadwigi* na przechowanie katolickiemu arystokracie Franciszkowi Gotfrydowi von Troilo. Zmieniając wielokrotnie właścicieli, *Legenda* przed II wojną światową znalazła się w prywatnej kolekcji rodziny Gutmannów. W 1938 r. została skonfiskowana jako „mienie żydowskie”, w 1947 r. wróciła do Gutmannów, a w 1964 r. na

³ M. ZLAT, *Brzeg*, s. 100..

⁴ *Tamże*, s. 100n.

⁵ *Kronika książąt polskich*, <https://pl.wikipedia.org>, 8.01.2019.

aukcji w Nowym Jorku została sprzedana do kolekcji Ludwigów w Akwizgranie. W 1983 r. ponownie pojawiła się na aukcji dzieł sztuki w Niemczech, podczas której za 150 milionów marek zakupiło ją The J. Paul Getty Museum w Malibu.)⁶

Fundację książę poświęcił Trójcy Świętej, św. Janowi Chrzcicielowi – patronowi diecezji wrocławskiej i św. Jadwidze śląskiej. Do dziś możemy cieszyć się obecnością w kościele najstarszego znanego posągu patronki Śląska (fot. 1). Postać świętej, odzianej w długi płaszcz, ma pod nogami wspornik w kształcie lwiej głowy. W dłoniach księżna trzyma jeszcze nie model klasztoru, lecz grubą księgę. Rzeźba powstała ok. 1370 r. Jest ona kolejnym wyrazem szczególnego oddania księcia Ludwika I patronce rodu Piastów i całego Śląska – obok wcześniejszej budowy kaplicy zamkowej św. Jadwigi w Lubiniu (1350 r.). Nieprzypadkowo sama budowla jest też wielkim hymnem ku czci św. Jadwigi, wyraźnie nawiązując rzutem poziomym, proporcjami, układem sklepień i rozmiarami do kaplicy grobowej św. Jadwigi w Trzebnicy, wybudowanej dokładnie sto lat wcześniej⁷. Kolegiata brzeska była jedną z pierwszych i nielicznych wówczas na Śląsku, obok zgromadzeń kanoniczych w Głogowie, Opolu, Wrocławiu, Legnicy i Raciborzu.

Gotyckie fragmenty kościoła, do dziś zachowane, to prezbiterium, dolna część czworobocznej wieży i przybudówka, mieszcząca niegdyś zakrystię (obecna kruchta) i lożę dla rodziny książęcej. Otwarta na prezbiterium loża była bezpośrednio połączona z pomieszczeniami zamku zamurowanym obecnie korytarzem w narożniku. Zachowały się też elementy średniowiecznego wystroju w postaci zworników (na sufitach prezbiterium i loży książęcej) z wizerunkami Boga Ojca, Chrystusa Bolesnego (fot. 2), rzeźbionych herbów księstw brzeskiego i legnickiego oraz orłów (fot. 3).

Fundacja Ludwika I uległa gruntownej reorganizacji na początku XVI w., po przyjęciu przez księcia Fryderyka II wyznania protestanckiego. Od 1534 r. protestanci sprawowali zarząd nad majątnościami kolegiackimi a w 1563 r. książę Jerzy II (syn Fryderyka II), spełniając wolę ojca, przekazał budynki i posiadłości kolegiaty nowo powstałemu *Gymnasium Illustre*. Dochody z jedenastu wsi pokrywały koszty utrzymania gimnazjum książęcego⁸. Zaszły wówczas zmiany wystroju kościoła, odpowiadające wymogom odnowionej liturgii i związanej z nią teologii. Do przebudowy kościoła przystąpił książę Jerzy II ok. 1567 r. Świątynię podzielono na

⁶ B. CZECHOWICZ, *Informator wystawy „650 lat kodeksu lubińskiego”*, Muzeum Ziemi Lubińskiej 2003.

⁷ A. KARŁOWSKA-KAMZOWA, *Dzieje sztuki*, w: W. DZIEWULSKI (red.), *Brzeg. Dzieje*, s. 448.

⁸ M. ZŁAT, *Brzeg*, s. 106.

dwie części. Ozdobna krata oddzielała prezbiterium przeznaczone na rodowe mauzoleum od nawy, pozostawionej wiernym. W nawie pojawiła się nowa chrzcielnica z bogatą dekoracją rzeźbiarską, a pośrodku ustawiono dużą kazalnicę, wykonaną w 1570 r. przez Michała Kromera, zdobioną figurą Mojżesza, płaskorzeźbionymi wizerunkami czterech ewangelistów (fot. 4 i 5), scenami ilustrującymi Stary Testament i baldachimem, podpartym kolumnami. Z tego czasu pochodzą też: kuta ażurowa balustrada schodów prowadzących do łoży księżęcej oraz fragmenty renesansowych epitafiów mieszczkańskich z płaskorzeźbionymi scenami Ukrzyżowania, Wzniesienia miedzianego węża i Ofiarą Izaaka⁹.

Już od połowy XIV w. przez wiele lat kościół pełnił rolę świątyni dworskiej, będąc miejscem księżęcych uroczystości rodzinnych: ślubów, chrztów, intronizacji, a także pochówków (do czasu przebudowy znalazło tu miejsce spoczynku 11 osób z rodziny księżęcej, m.in. fundator – książę Ludwik I, jego żona, Agnieszka, ich dzieci i wnuki)¹⁰, lecz to dopiero książę Jerzy II stworzył tu pomnik, który przekazałby potomności wszystkie tytuły sławy i wielkości dynastii, przeznaczając prezbiterium kościoła na wielkie rodowe mauzoleum. W 1567 r. zbudowano kryptę grobową, a samo prezbiterium pomyślane zostało jako niezwykle monumentalna oprawa dla rzeźbionych i malowanych pomników dynastii. Obok ołtarza wymalowano m.in. drzewo genealogiczne Piastów, wyrastające z rzeźbionej figury protoplasty rodu, opatrzonej podpisem: „Po wygaśnięciu starego rodu książąt polskich na Popielu wybrali sobie Polacy Piasta, męża niskiego pochodzenia, lecz znakomitego cnotą i sprawiedliwością, około roku Pańskiego 842 i od niego wywodzi się dawny ród królów polskich i książąt śląskich”¹¹. Na gałęziach drzewa znalazły się polichromowane popiersia królów i książąt piastowskich oraz ozdobne kartusze ze złoconymi literami, tworzącymi stosowne opisy. Obok umieszczono naturalnej wielkości rzeźbione klęczące postaci: księcia Jerzego II i jego syna, Joachima Fryderyka, z rodziną¹². Ostatecznie wieczny spoczynek znalazło tu 43 Piastów, ich żon i dzieci, najdłużej trwającej linii pierwszej polskiej dynastii.

Niektóre sarkofagi książęce to prawdziwe arcydzieła sztuki złotniczego i konwarsarskiego z licznymi treściami symbolicznymi. Najstarsze z nich, spoczywające bezpośrednio na swych dnach, zdobione są prostymi grawerunkami: wizerunkami Ukrzyżowanego Chrystusa, sentencjami biblijnymi, medalionami z herbami rodo-

⁹ M. ZŁAT, *Brzeg*, s. 101n.

¹⁰ P. KOZERSKI, *Zamkowy kościół w Brzegu pod wezwaniem św. Jadwigi*, Muzeum Piastów Śląskich w Brzegu 1989, s. 11n.

¹¹ M. ZŁAT, *Brzeg*, s. 108.

¹² *Tamże*.

wymi. Późniejsze, wykonane w latach 1660–1670 przez Jeremiasza Weszke (zachowana sygnatura: *M. Ieremias Weske me fecit Bregae*), posiadają ozdobne podpory, które stanowią pełnoplastyczne odlewy rzeźb lwów i orłów w mitrach książęcych, łabędzi i orlich szponów, trzymających kule. Ścianki sarkofagów ozdobił artysta płaskorzeźbionymi lub malowanymi emblematami z herbami rodowymi zmarłych. Wieka pokrywają biogramy memoratywne. Powierzchnie ścianek pokryto bogatymi ornamentami w postaci złożonych gałązek palm, wawrzynu, liści akantu, kwiatów, owoców, figur herm i orłów, uskrzydłonych głów putt, mitr i koron. Treści symboliczne podkreślają ziemską chwałę i godności zmarłych książąt, a jednocześnie ukazują znikomość życia doczesnego i zmartwychwstanie do życia wiecznego. Trzeba dodać, że w licznie tworzonych w książęcym Brzegu okolicznościowych drukach i na numizmatach pośmiertnych, jak w żadnej innej linii piastowskiej, wyraźne jest nawiązywanie do założyciela rodu – Piasta, manifestowanie wielkości rodu, poczucie roli i znaczenia dziejowego dynastii.

W XVII w. nie dokonano większych zmian wystroju kościoła. Pojawiły się nowe epitafia, z których dwa przetrwały do dzisiaj (z 1634 i 1665 r.). W 1677 r., dwa lata po śmierci ostatniego Piasta, księcia brzesko-legnicko-wołowskiego Jerzego IV Wilhelma, kościół przywrócono katolikom jako kościół parafialny. Parafię prowadziło dwóch księży – polski i niemiecki¹³.

Bombardowanie miasta po stocznej nieopodal Brzegu bitwie pod Małujowicami w 1741 r. nie oszczędziło kościoła. Budynek zniszczyły pożar i pociski artylerii pruskiej. Ocalało jedynie dawne prezbiterium. W 1783 r. jezuita Ksaweremu Boenischowi udało się zebrać fundusze na odbudowę. Realizując polecenie niechętnego protestanckiej przeszłości kościoła K. Boenisha, który zażądał w umowie „skucia i usunięcia wszelkich starych ozdób na ścianach”¹⁴, rozpoczęto ją od usunięcia wszystkiego, co protestanckie; zniszczono wystrój renesansowy kościoła: rzeźby, epitafia, malowidła, sprzęty liturgiczne i – po otwarciu krypty – także część sarkofagów Piastów. Zmieniono wówczas orientację prezbiterium, przedłużając je o jedno przęsło i nie odbudowując zniszczonego korpusu kościoła. W dawnej ścianie ołtarzowej wykuto otwór wejściowy. Do 1785 r. trwało wykonywanie nowego wyposażenia kościoła. Na nowy, barokowy, częściowo zachowany do dziś, wystrój kościoła złożyły się przede wszystkim: nowy ołtarz, ambona i prospekt organowy (fot. 6). Ambona z 1785 r. i prospekt organowy z ok. 1784 r. to klasycystyczne dzieła rzemieślnicze. Obraz ołtarzowy, przedstawiający patronkę kościoła – św. Ja-

¹³ *Tamże*, s. 113.

¹⁴ *Tamże*.

dwigę śląską, to dzieło wybitnego malarza, zwanego czasem „małym Willmanem”, Bernarda Krausego z Ząbkowic Śląskich¹⁵ (fot. 7).

W latach 1908–1909 przeprowadzono w kaplicy prace konserwatorskie, odnawiając wystrój barokowy (fot. 8). Wtedy też wystawiono poza kryptą, w kruchcie, część zachowanych sarkofagów¹⁶.

Tuż po II wojnie światowej w ocalałej kaplicy odprawiono pierwszą Mszę św. według obrządku katolickiego (1945 r.). Dzięki zaangażowaniu kolejnych proboszczów: ks. Kazimierza Makarskiego i ks. Bolesława Robaczka, od lat 70. XX w. trwały konieczne prace restauracyjne, zachowujące i utrwalające ślady każdego okresu dziejów kościoła przyzamkowego. Część sarkofagów przeniesiono w 1959 i 1989 r. (po konserwacji w Toruniu) do brzeskiego Muzeum¹⁷. Od 2004 r. są eksponowane w podziemiach zamku na wystawie stałej, zatytułowanej *Memoariae Piastorum Principum Silesiae*¹⁸.

W 1989 r., w 314. rocznicę śmierci ostatniego Piasta, odbył się bardzo uroczysty ponowny pochówek prochów i szczątków Piastów. Złożono je w krypcie książęcej w specjalnie przygotowanych urnach. Z inicjatywy brzeskiego oddziału Towarzystwa Opieki nad Zabytkami upamiętniono to zdarzenie marmurową tablicą z okolicznościową inskrypcją, wmurowaną w podłogę świątyni. Wtedy też ponownie konsekrowano kaplicę przyzamkową (fot. 9). Uroczystościom przewodził Metropolita Wrocławski ks. kard. Henryk Gulbinowicz. Przy tej okazji Paweł Kozerski – ówczesny dyrektor Muzeum Piastów Śląskich w Brzegu w wydanym wówczas druku okolicznościowym z opracowaniem graficznym Elżbiety Kafel, kończąc swój tekst, napisał: „Niech te prochy i szczątki pogrzebowe potomków pierwszej polskiej historycznej dynastii królewskiej spoczywają w spokoju i pokoju, a ich świątyni towarzyszy należna cześć i powaga”¹⁹.

A zatem – właśnie w Brzegu, obok innych znakomitej klasy zabytków, m.in.: gotyckiego kościoła pw. św. Mikołaja, renesansowego Zamku Piastów Śląskich, barokowego kościoła pw. Podwyższenia Krzyża Świętego, można zwiedzić największą nekropolię piastowską w Polsce – dawny kościół przyzamkowy.

¹⁵ M. ZLAT, *Brzeg*, s. 114.

¹⁶ *Tamże*, s. 115.

¹⁷ P. KOZERSKI, *Zamkowy kościół w Brzegu*, s. 24.

¹⁸ Poza oryginalnymi sarkofagami przeniesionymi z kościoła przyzamkowego, na wystawie prezentowane są kopie płyt nagrobnych wybranych Piastów śląskich, pochowanych we Wrocławiu, w Trzebnicy, Nysie, Krzeszowie, Opolu i Legnicy, wykonane przez rzeźbiarza Gerarda Kocha w latach 70. XX w.

¹⁹ P. KOZERSKI, *Zamkowy kościół w Brzegu*, s. 24.

The church of St. Hedwig of Silesia (church near the castle) in Brzeg

Abstract

The construction of the church of St. Hedwig of Silesia in Brzeg started in the first half of the 14th century. After its edification the church was extended and in 1371 it became a collegiate. From the mid-sixteenth century served the Protestant community and was also a princely necropolis. In 1677 the church has been restored to the Catholics as their parish church. It was partially destroyed during the battle of Małujowice (1741). Rebuilt in the second half of the 18th century. From 2018, together with the Brzeg Castle the church received the title "Monument of History".

Keywords: church of St. Hedwig of Silesia, Brzeg, Piasts necropolis; Monument of History.

Abstrakt

Budowę kościoła p.w. św. Jadwigi śląskiej w Brzegu rozpoczęto w I połowie XIV w. Rozbudowany, w 1371 r. został kościołem kolegiackim. Od połowy XVI w. kościół protestancki, pełniący funkcję nekropolii książęcej. W 1677 r. przywrócony katolikom jako kościół parafialny. Częściowo zniszczony podczas bitwy pod Małujowicami w 1741 r. Odbudowany w II połowie XVIII w. W 2018 r. Zamek Piastów Śląskich wraz z dawnym kościołem przyzamkowym otrzymały tytuł Pomnika Historii.

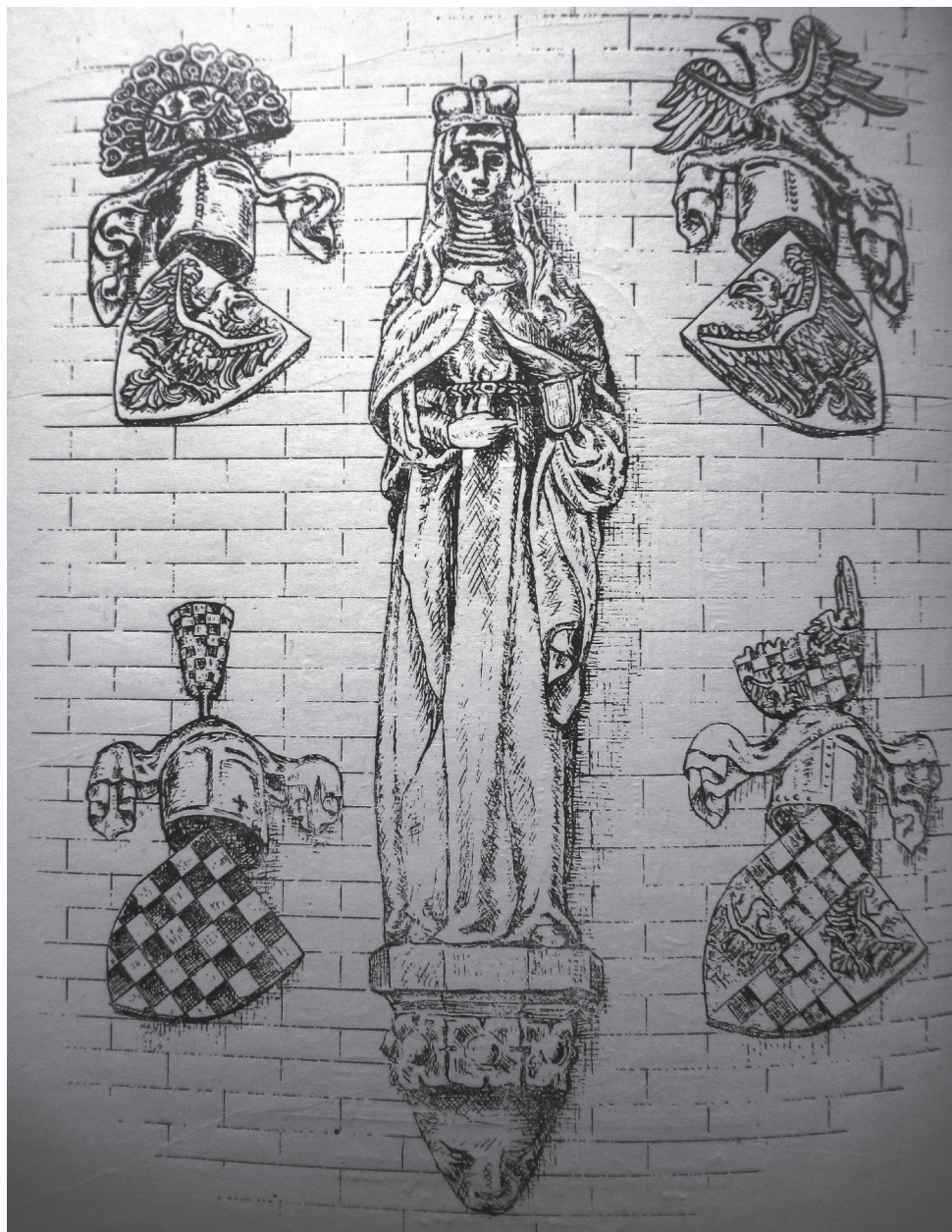
Słowa kluczowe: kościół św. Jadwigi Śląskiej (kościół przyzamkowy) w Brzegu, Brzeg, nekropolia Piastów, pomnik historii.

Bibliografia:

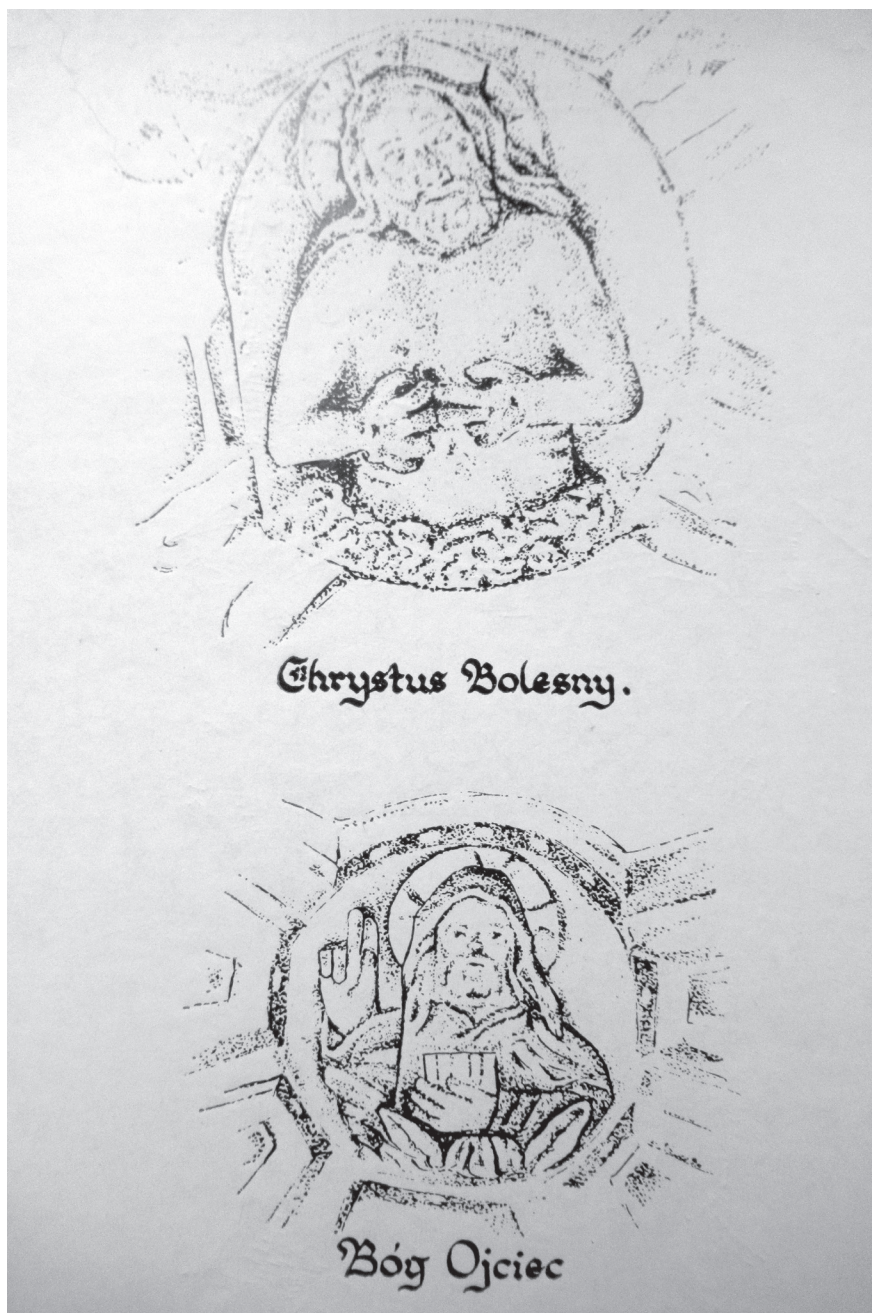
- B. CZECHOWICZ, *Informator wystawy „650 lat kodeksu lubińskiego”*, Muzeum Ziemi Lubińskiej 2003.
- W. DZIEWULSKI (red.), *Brzeg. Dzieje. Gospodarka. Kultura*, Opole 1975.
- P. KOZERSKI, *Zamkowy kościół w Brzegu pod wezwaniem św. Jadwigi*, Muzeum Piastów Śląskich w Brzegu 1989.
- M. ZŁAT, *Brzeg*, Wrocław 1960.

ANNA TECHMAŃSKA, pracownik Działu Historii Muzeum Piastów Śląskich w Brzegu, od 1997 r. jego kustosz, zaś od 2001 r. kierownik Działu. Absolwentka Uniwersytetu Wrocławskiego (1992) i Uniwersytetu Opolskiego (1996). Członek Stowarzyszenia Muzealników Polskich. Autorka i współautorka ok. 35 wystaw stałych i czasowych w brzeskim Muzeum. Prowadzi autorskie lekcje muzealne.

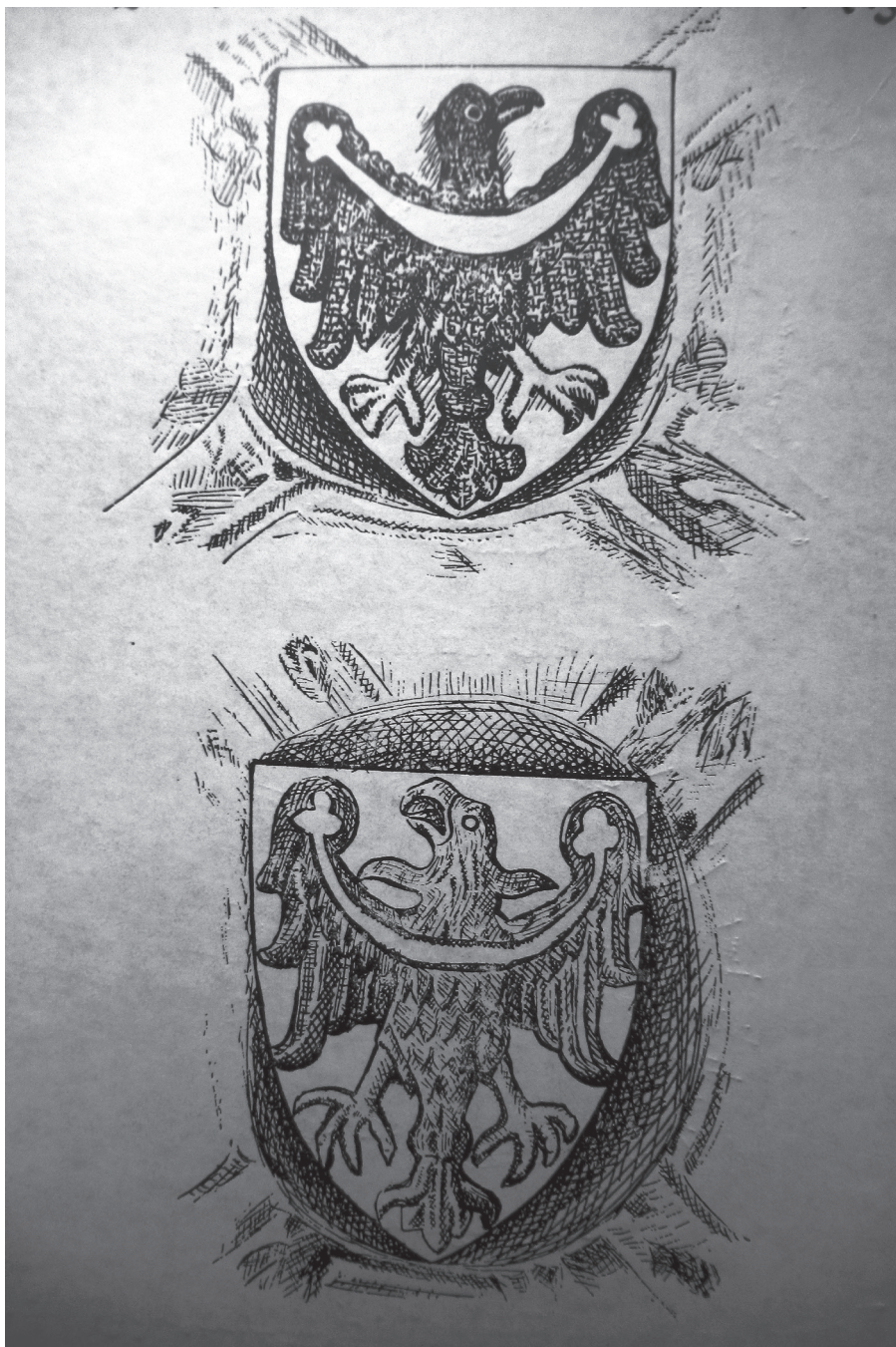

Fot. 1. Rzeźba przedstawiająca św. Jadwigę śląską w kościele przyzamkowym w Brzegu, XV w. Rys. E. Kafel, 1989 r.

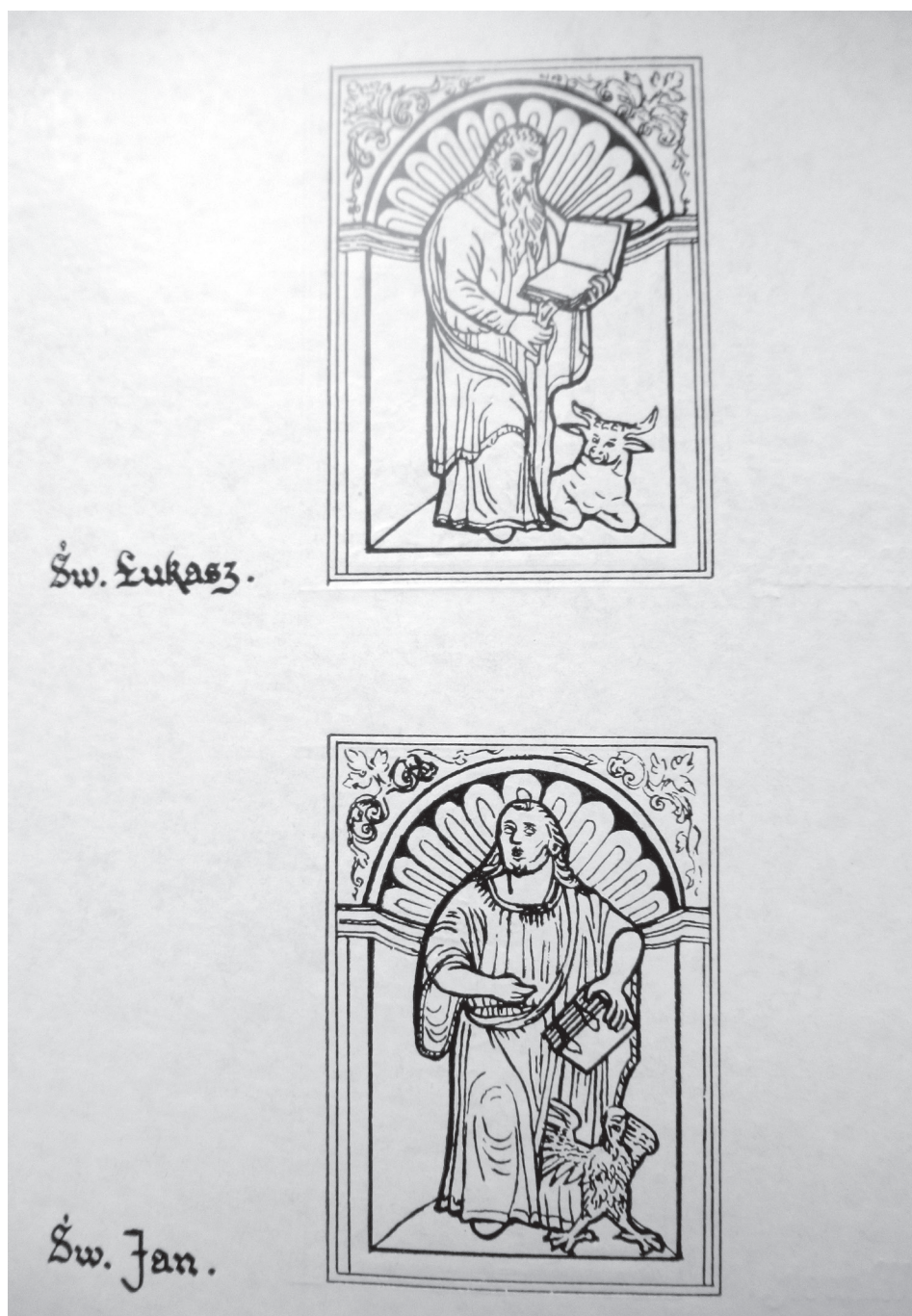

Fot. 2. Wizerunki na zachowanych zwornikach kościoła przyzamkowego w Brzegu.
Bóg Ojciec i Chrystus Bolesny. Rys. E. Kafel, 1989 r.

Fot. 3. Herby na zwornikach kościoła przyzamkowego w Brzegu. Rys. E. Kafel, 1989 r.

Fot. 4. Postacie ewangelistów, zdobiących w XVI w. ambonę kościoła przyzamkowego w Brzegu. Rys. E. Kafel, 1989 r

Św. Mateusz.

Św. Marek.

Fot. 5. Postacie ewangelistów, zdobących w XVI w. ambonę kościoła przyzamkowego w Brzegu. Rys. E. Kafel, 1989 r.

Fot. 6. Niezachowane organy Schefflera z kościoła przyzamkowego w Brzegu.
Reprodukcja pocztówki z pocz. XX w. ze zbiorów A. Peszki.

Fot. 7. Obraz ołtarzowy z wizerunkiem św. Jadwigi Śląskiej w kościele przyzamkowym w Brzegu, B. Krause, 2. poł. XVIII w. Fot. A. Boberski, 2019 r.

Fot. 8. Widok kościoła przyzamkowego p.w. św. Jadwigi śląskiej w Brzegu.
Reprodukcja pocztówki sprzed 1945 r. ze zbiorów Muzeum Piastów Śląskich w Brzegu (2)

Fot. 9. Widok kościoła przyzamkowego p.w. św. Jadwigi śląskiej w Brzegu.
Fot. 2018 r. ze zbiorów Muzeum Piastów Śląskich w Brzegu.

